

I. За давні кривди.

Аж у п'ять літ по смерті батька він вернув ся в рідне село з далекої заграниці, куди їздив цивілізуватись. Родинне село було єго власне, крім него ще кілька менших фільварків, разом немалий маєток.

Він не мав ніякого гербу старинних, шляхотських родин, єго батько був звичайний чоловік, що доробив ся маєтку, иньші-ж предки були зовсім незвісні.

Давно ще, давно, за тяжкої панщини жила собі богата графиня К., мабуть удова по якимсь дуже славнім графі. Вона, як годить ся великій пані, сама не займалась ні раз господаркою. У неї був гідний повірник, на котрого можна було у всякому ділі безпечно здати ся, пан мандатор, економ, а опісля управитель цілого маєтку графині.

Він то, сей пан „ржондда“, не залишив жадної нагоди, не жалувал і найбільшої праці, аби лише побільшити родинне майно, але... своє. Отже єго довголітні старання та невсипуща праця вінчали ся вкінці хорошим успіхом — він купив село і став паном обивателем.

Перенісши ся у своє село, він далі пильно заходив ся, аби придбати щораз більше і більше сьвятої землиці. До того не жахав ся ніяких способів; теплою крівцею селян підливав часто свою землю, а рясний селянський піт був для сеї землі благодатною росею. Єго господарованє-панованє навтіямив був собі кождий у селі, і найстарший і найменший...

Тепер по довгих роках, сорок і сім літ по знесеню панщини, хтось иньший осів на єго маєтках та став по своєму газдувати, розпочинаючи новими реформами. Сей новий газда, то син запопадливого господаря, пана мандатора. Як годить ся шляхотський дитині, він жив довгі літа десь там за границею — на науці. Навіть на батьків похорон не здужав здалека наспіти.

Родинне гніздо застав таким самим, яким лишив єго ще перед літами, виїзджаючи з рідного краю. По смерті батька, за час, як не було сина дома, старий батьків при-
ятель заряджував маєтком; з родини не лишилось нікого, лиш він, син-одинак і єдиний наслідник-дідпч.

По кількох тижнях побуту в своїй посілости припадком якось зайшов на громадське кладовище, густо поросле білими березами, високими та стрімкими тополями, де-не-де гнучкими яворами, а місцями широкими кріслатими кущами червоної калини. Їму прийшло на гадку пошукати татової могили. Він знав, у котрій стороні маленького кладовища глядіти за нею, се-б-то біля маминої могили, що лежала ген у куточку серед дуплавих груш, бо батько ще за життя нераз наказував, щоб єго похоронено зараз побіч жінки.

Помалу йшов він, пробираючись поміж густі ряди низеньких могилок, оброслих сьвіжою зеленою муравою; на їх широких хребтах стелив ся хрещатий барвінок, пишала ся рута... У головах сторчали деревляні хрестики, порохняві, надгнилі... Одні з них хилились приязно над могилкою, неначе-б дослухувались якоїсь тайної розмови-шепоту мерця знід тяжкої верстви землі, другі-ж неприязно відвертали ся, неначе-б раді були утечи як найдальше від грішного тіла мерця...

Він спинив ся у знанім закутку, неоподалік від глибокого окопа, над могилою мами. Була вона така сама, як перед літами, тиха, тужлива, понура... Дощ та люта непогода оббили ванно із камінного намятника, обдерли фігуру Пречистої з білої одежі. Чорний, густо дірочками покритий камінь сторчав самотним стовбуром на тлі буйної зелени дерев та різних травниць.

Тут, біля маминого намятника він надіяв ся найти другий, новіший, може і кращий — на батьковій могилі. Але дармо шукав: не було тут нічого, ані сліду, ані хрестика навіть, ані деревини, ані зеленої могили... Зараз побіч могили матери лежала лиш якась нонехана, розбита дощем купка жовтої глини, без дернини, без травиці... Місцями ізза жовтої грудки визирав кріслатий, колючий будячок, місцями мітолка гіркого полину, де-не-де кинулась некуча кропива-жигавка.

Невже-ж се могила єго батька?!... Немов колючими кліщами стиснуло єго невимовно сильно за серце, у горлі спинила ся тверда якась галка, задавила міцно, міцно, болючо і витиснула з очей ясні слези... Він упав на коліна, приляг обличчєм до землі, цілував грудочки

глини на батьковій могилі, скроплював їх густо горячими слізмами, шептав сердечну молитву...

*

*

Вже кілька місяців минуло від тої хвили. Він вибудував на кладовищі величаву каплицю, під нею широку, муровану пивницю для цілої родини.

Нині батьківські останки мали перенести із занедбаной, вузької могили у широку, муровану, пишну капличку.

А вже настала осінь, чи то пак початок осені. День був гарний, погідний. Літєні промінї сонця ніжно, якомсь сумовито гладили пожовклу, сумну землю, срібliste наву-тине дрожало у повітрі.

На громадськїм кладовищі кунка людей. Старий, все на нів няний гробар вкопав ся вже по пояс у сиру землю і гребле дальше у спід, добуваючи кости покійного мандатора. Мало хто в селі намятає часи єго мандаторства, мало хто тямить нещасну панщину. Тут між гуртом самих молодших людей нема кому хоч би одним словом згадати тих тяжких часів.

Праворуч розкопаного гробу, під старою, розлогою черешнею сидить старенький, сивий мов голуб, дідусь, спер голову на костур і цікаво приглядає ся роботі гробаря. Девятьдесять літ без двох доживає бідолаха на білому сьвіті. Гей, гей! кілька то він людей із сего села випровадив тут на місце спочинку, кілька то молодих та ще крінких тіл привалила сира земля перед єго очима, кілька разів він надивив ся на нлач, на слъози, на риданє, а що то сьвіжих, низеньких могилок вирело за єго пам'яті на тім кладовищі? Гей, гей, Боже милий! і згадати страшно. Другі вмирають, а він все ще животіє, других ховають, а він все ще по сьвіті ходить, а далі, далі, то єму й місця не стане на сьому кладовищі, між добрими, старими товаришами, посеред ровесників та побратимів...

— А дивіть-но, люде, як ще добре єго головка зберегла ся, тверда, мов з заліза, — говорив похнюплений гробар, обмацуючи пожовклий череп пана мандатора.

Оглянувши його зі всіх боків, положив на землю біля мого, а сам похилився знову у яму збирати інші кістки. Під землею чути було глухий стукіт рискаля, котрим відгребував задубілу глину.

Сивенький старець влягся неподвижно свої померклі очі в череп. Поморщена твар викривилася страшним, відражаючим судорогом, зінці зажарилися дивним огнем; цілий його вид став дикий, непримний, обридливий.

Він знечевя зірвався на рівні ноги і пішов над гроб, на місце, де лежали кости давнього мандатора.

В старім, дрожачім кулаці здусив з усієї сили суковату палицю і став нею з дикою завзятістю молотити по купці костий... Спорохнявілі, перегнілі кости розсипалися у дрібонькі куснички, розскачилися на всі боки. Старець кинув палицю на бік і став топтати кости ногами, густо, раз коло разу, аж страшно... Висока, смужкова шапка зупулася із чола назад, на потилицю. Кланті довгого, сивого волосся то спали на чоло, то розвіялися, мов стріха серед бурі на всі боки. На чолі виступили густо кронельки змногого поту, очі визвірилися, уста відчинилися і дрожали борзо, пристрасно, кутами губи стікала сліна... Гробовим, придушеним голосом він сичав ненастанно:

— Маєш, маєш, розбійнику, за мою кривду, за неславу моєї жінки, за моїх синів, що до війська віддав, маєш, нелюде, за всіх тих, що з них ссав теплу кровцю... Маєш, звівіре, за кривду цілого села!...

А в голосі його звеніла болюча нота усіх катовань, усіх знущань, усіх кривд поневоленого крпака, котрих навіть сорок сім літ иньшої долі не затерли, не тільки з пам'яті не вичеркнули, але і в серці не загоїли глибокої рани; а в голосі його було тільки завзатущої злості, тільки звівірачої ненависті, така роскіш страшною пімсти, хоч би по смерті ката, хоч би на його кістках...

Се сталося так знечевя, так в одній хвилі, що люде не могли згадати себе від небувалої події, остовпіли з дивного дива і німо, неповоротно дивилися на шаленого старця.

Вкінці два з них отямилися, взяли діда під боки і силоміць відвели на бік. Він пручався ненастанно, мов

ранений лев, виривав ся зі всеї сили, кричав роз'юшеним голосом :

— Пустіть, пустіть мене, най заплачу тому злодієвц, най німщу ся за свою тяжку кривду!

Кілька хвилин сего шаленого запалу, завзятушого термощеня до решти втомилн старого крепака-зробка, він нагло охляв зовсім і повалив ся, мов мертвий, на землю.

А вони?... вони обступили его довкола, приглядали ся йому пильно і дивували ся, що такого скоїло ся зі старим Паньком. Вони молоді — не розуміли старця; не зазнали панщини...

II. Їмость утікла.

Вже чотири роки минуло від тої хвилі, як вони обоє стояли перед малим стільцем сільської церковці у Клячові, присягаючи собі взіймну любов і вірність, а вона ще і до-смертний послух мужеві...

Мов з батога лопнуло, промайнуло чотири зими, чотири весни і тільки-ж літ, а четверта осінь стояла саме тепер.

Легко то зчислити час їх спільного життя, порахувати навіть дні і години, та не так легко збагнути те безмірне море турбот-горювання, зміряти ту безодню гризоти, ту купу невдач, в яких вони бродили від самого початку подружжя...

Ясних хвиль у їхньому життю так, якби зовсім не було: навіть довгодзюбний та тонконогий гість, бузьок, сей потішитель усіх бездольних бідаків, що з усієї сили старає ся своїм частим навідуванєм розбити турботи подружжя та потішити їх цілим хором пискливих сонранів, що ненастанно кличуть: „мама, мама папу!“ — і той не завитав ще ні разу під їх стріху. Чогось видко лякав ся...

Політика, політика — була причиною їх злиднів. Може і бузьок ізза політики, не маючи наприклад нового фракa, або іляесе рукавичок, не складав їм візити?

Він, се-б-то не бузьок, а священник зветь ся Денис Лугович, а вона також Луговичка, але Наталя на імя. Лугович був колись у нормальній школі, потім в гімназії, далі на теології, а тепер є „кооператором“ в Обідранцях.